

„O cerkwiach chłop się
pyta, któremu nulla o Bogu
cognitio, nulla fides...”

Wyznaniowe motywy
powstania Chmielnickiego
w opiniach szlachty
Rzeczypospolitej

Mariusz R. Drozdowski

UNIwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0002-2132-9687

ABSTRACT

„The peasant asks about churches, to whom nulla o Boga cognitio, nulla fides...”. Religious motives of the Khmelnytsky Uprising in the opinions of the nobility of the Polish-Lithuanian Commonwealth

The article is an attempt to answer the question of whether the nobility of the Republic of Poland was aware of the religious nature of the Cossack uprising of 1648.

The proper lecture presents the views of the nobility on the religious motives underlying the armed resistance of the Cossacks against the Republic of Poland. These views had a fundamental influence on the nobility's assessment of the nature of the Cossack uprising. A detailed analysis is presented, concerning such sources as correspondence, regional assembly instructions, occasional and journalistic literature, and the works of historiographers and memoirists.

The analysis of the presented source material has proven that the nobility of the Republic of Poland was convinced of the religious overtones of the Cossack uprising.

However, it should be clearly emphasized that this belief was based mainly on news reaching the nobility about the persecution of Catholic priests and the plundering of their temples by the Cossacks, and about the help provided to the Zaporozhians by the Orthodox clergy. The tendency of the Cossacks to put forward religious postulates, noticed by the nobility, was in itself devoid of – in their understanding – any deeper religious motivation and served primarily to implement the particular interests of the Zaporozhians.

KEYWORDS: Ukraine, Cossacks, Khmelnytsky, religious war, Catholic Church, nobility, Polish-Lithuanian Commonwealth

SŁOWA KLUCZOWE: Ukraina, Kozacy, Chmielnicki, wojna religijna, Kościół, szlachta, Rzeczypospolita

Powstanie Kozaczyzny pod wodzą Bohdana Chmielnickiego, które z początkiem 1648 r. wybuchło na Ukrainie, postawiło Rzeczpospolitą w bardzo trudnej sytuacji i sprawiło, że problem kozacki stał się ponownie jedną z najistotniejszych kwestii, z jaką musiała się zmierzyć szlachta zarówno Korony, jak i Litwy. Na negatywne nastroje szlachty dodatkowo wpływało to, że wystąpienie kozackie od samego początku pobudziło szerokie warstwy społeczeństwa ukraińskiego, a także coraz powszechniejsza świadomość politycznych ambicji jego przywódcy, których realizacja była śmiertelnym zagrożeniem dla integralności Rzeczypospolitej:

Ówczesną atmosferę trafnie zilustrował Mikołaj Jemiołowski, który pisał, że trudno określić „jako wielki strach i trwoga natenczas wszystkę opanowała Polskę. Tu wojsko kwarciane do szczętu zniesione, ówdzie królewskie na marach leży ciało. Wszyscy ni oczym, tylko o ucieczce i śmierci, i ostatniej medytowali zgubie. Nie kontentując się tym, Chmielnicki większych rzeczy považył się i pobuntowawszy wszystkie a wszystkie, nie tylko starszyznę, Kozaków, ale chłopów ukraińskich mnóstwo, razem na zgubę Polaków zawziął się”¹.

Należy tu przypomnieć, że w opinii autora *Litopysu Samowydca*² i postronnych obserwatorów³ wydarzeń na Ukrainie jedną z głównych przyczyn podjęcia przez Kozaków walki była chęć obrony religii greckiej⁴. W niniejszym artykule spróbujemy zatem odpowiedzieć na

1 M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, J. Dziegielewski (oprac.), Warszawa 2000, s. 47.

2 *Літопис Самовидця*, Я. І. Дзира (wyd.), Київ 1971, s. 45.

3 Doniesienie wojewodów wiazemskich do cara z 10 czerwca 1648 r. zawiera informację, że „Lachy walczą z zaporskimi czerkasami za wiarę”. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею* (dalej: АоИЗР), t. 3: 1638–1657, Санктпетербургъ 1861, s. 212.

4 Por. С. Плохий, *Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.*, Киев 1989, s. 159–160; *idem, The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, New York 2001, s. 176–177 (wersja ukr.: *Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньому дерній Україні*, Київ 2006, s. 231–232); T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, *Społeczeństwo–religia–kultura [w:] Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko (red), Lublin 2000, s. 138–144; J. Hrycak, *Ukraina. Wyrwać się z przeszłości*, J. Majewska-Grabowska, K. Kotyńska (tłum.), Kraków 2023, s. 159–162; N. Starczenko, *Ukraińskie światy Rzeczypospolitej*, T. Hodana, K. Kotyńska (tłum.), Kraków 2024, s. 458–464.

5 *Kopia listu pana wojewody sandomierskiego na Convocatią, Dubno, 14 Juli 1648* [w:] K. Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszych. 1646–1648. Opowiadanie i źródła*, t. 2: *Polska w r. 1648*, Lwów 1869, nr 40, s. 368–369.

pytanie, czy szlachta Rzeczypospolitej była świadoma religijnego oblicza zrywu kozackiego z 1648 r. Analiza pierwszych reakcji na wybuch powstania dowodzi, że wśród jej przedstawicieli znalazły się osoby zdające sobie sprawę z jego wymiaru związanego z wiarą.

Przykładowo, głos na temat interesującego nas problemu zabrał książę Władysław Dominik Zasławski-Ostrogski, który w liście wysłanym na konwokację w dość pogardliwy sposób stwierdzał:

O cerkwiach chłop się pyta, któremu nulla o Bogu cognitio, nulla fides, żyją nie tylko jako barbarii, ale jako dziki zwierz, wysoka to zaprawdę na chłopia teologia, plebs tego wymyślić nie mogła [...]. Subtelna to suplika nieznośna kondycja, teraz cerkiew unickich a principio będących et jure prioritatis uprzywilejowanych potem i kościołów upominać się będą, sci licet (quasi vero) pietatis est ten zelus tych, którzy mimo insze tyraństwa w osobach duchownych popełnione, że po sztukach kapłanów katolickich ucinając, w koło rynków obwodzą, zakonników pro libitu martyryzując, ale jeszcze świeżo w winnicy w kościele ojców jezuitów dobywszy sacrilega manu puszeki z Przenajświętszym Sakramentem, sam Przenajświętszy Sakrament na pavement kościelny wyrzucony nogami deptali, a puszką gorzałkę jeden drugiemu spełniał, scilicet tanta pietas tych, od których umarłym nulla quies, tych dla łupów z grobu dobywają, oddzierają, ptactwu, psom i innym bestyom na żer i pastwę wyrzucają⁵.

W przytoczonym fragmencie pisma wojewody sandomierskiego widać typowe dla większości szlachty odmawianie prawa Kozakom do wtrącania się w sprawy religijne, co wynikało z postrzegania ich jako chłopów, prostaków i chamów. Dostrzec tu można także

sformułowania pozwalające stwierdzić, że autor dokumentu przypisywał rozgrywającym się na Ukrainie wydarzeniom zabarwienie wyznaniowe. Do takich należy z pewnością zwrócenie uwagi na postulaty natury religijnej zgłaszane w wysuniętych przez Kozaczyznę żądaniach w czerwcu 1648 r.⁶ Nie mniej znaczący dla interesującej nas kwestii jest również poruszony przez księcia Ostrońskiego wątek dokonywanych przez Zaporozców mordów i prześladowań przedstawicieli duchowieństwa katolickiego. Trzeba przy tym dodać, że dowodząc niemożliwości orientowania się mieszkańców Siczy w problemach wyznaniowych ze względu na ich barbarzyńską i zwierzęcą naturę, autor listu sugerował angażowanie się duchownych prawosławnych w działania na rzecz religii greckiej.

Wiele uwagi motywom wyznaniowym w rewolcie kozackiej poświęcił autor *Dyskursu o teraźniejszej wojnie kozackiej albo chłopskiej*. Przekonywał on, że „przyczyna najpierwsza tumultów codziennych i wojny teraźniejszej jest schisma albo odszczepieństwo Rusi przy ambicyjey⁷. By wyjaśnić wpływ przystąpienia Rusinów do „schizmy” na wybuch powstania, twórca ów podkreślał, że prawosławni biskupi, popi i czerńcy, którzy są najzagorzalszymi wrogami i niszczytelami Rzeczypospolitej:

nie mogą sami przez się promovere schisma, gdyż nie zasiadają w senacie ani na sejmikach głos mają, desertores genuinae fidei, przeto przybierają sobie et largitionibus zaciągają viros loquentes, factiosos, aby oni na sejmikach, sejmach, libertate oris sui et innata garriendi libidine promowali schizmą i do żadnej rzeczy w poselskiej izbie pertinaciter nie przystępowali, aż artykuł jaki wymierzą pro schismate⁸.

W dalszej części swojego wywodu autor dodawał, że zarówno duchowni, jak ich parlamentarni sprzymierzeńcy nie mogąc tylko: „fakcyjami [...] swego przywieść, [...]

6 Zob. *Punkta Instrukcyi Kozaków Zaporowskich z 12 czerwca*, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Zbiór Branickich z Sucheja, nr 30/43, s. 2–4.

7 *Dyskurs o teraźniejszej wojnie kozackiej albo chłopskiej* [w:] *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka–ekskorbiantacje–projekty–memoriały*, t. 1: 1648–1660,

S. Ochmann-Staniszevska (oprac.), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 7.

8 *Ibidem*.

- 9 *Ibidem*.
- 10 *Ibidem*, s. 8.
- 11 *Oświecenie tępych oczu synów koronnych i W. Ks. Litewskiego w ciemnej chmurze rebelii schizmatycznej będących* [w:] *Pisma polityczne...*, t. 1, s. 109–132; por. S. Ochmann-Staniszevska, *Powstanie Chmielnickiego w świetle polskiej publicystyki okresu panowania Jana Kazimierza Wazy* [w:] *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów*, M. Nagielski (red.), Warszawa 2000, s. 80–81.
- 12 *Oświecenie tępych oczu...*, s. 112.
- 13 *Ibidem*, s. 111.
- 14 *Rozmowa Ziemanina w domu zostającego z Ziemaninem z pospolitego ruszenia z obozu pod Palczyną powracającym* [w:] *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka–eksorbitancje–projekty–memoriały*, t. 3: 1665–1668, S. Ochmann-Staniszevska (oprac.), Wrocław–Warszawa 1991, s. 58–76.

Rzplątą zamieszaniami Rusi rebelią (a mianowicie kozackim wojskiem, którego zawsze był numerus exercitus) jako niedźwiedzią skórą straszą. I czego nie mogą dokonać rionibus, hoc vi et armis volunt expugnare”⁹.

Po przedstawieniu powyższych argumentów autor oskarżył kler prawosławny i wszystkich wspierających schizmę o inspirowanie „buntów” kozackich i przewożenie im: „Naszych czasów jako często bywała wojna z Kozaki quis titulus belli? Quis ductor et autor? Kto przywódcą? Popi, odszczepieńcy, władcy, czernicy, owi viri loquentes, factiosi, pecunia conducti et largitionibus promotores et patroni schismatis”¹⁰.

Na kluczową rolę duchowieństwa prawosławnego w podejmowaniu przez Kozaków działań na rzecz uspokojenia religii greckiej w interesującym nas przedziale czasowym zwraca uwagę także pismo *Oświecenie tępych oczu synów koronnych i W. Ks. Litewskiego...*¹¹, którego anonimowy autor – określając wojnę z Chmielnickim jako rebelię schizmatyczną – twierdził, że za wysuwania przez hetmana kozackiego żądania religijnymi stoją przede wszystkim prawosławni duchowni: „Oni mu puncta i postulata swoje piszą i podają, a on tego się trzyma i odstąpić nie chce”¹². Dowodził ponadto, że zasadniczym celem tej zawiązanej z poduszczenia szatańskiego współpracy między „schizmą” a Kozakami miało być najpierw całkowite zniesienie wyznania katolickiego, a potem „totum ordinem equestrem tak w Koronie jako w W. Ks. Litewskim”¹³.

Wątek aspektów wyznaniowych w wystąpieniu kozackim z 1648 r. pojawia się też w innym utworze publicystycznym *Rozmowa Ziemanina w domu zostającego z Ziemaninem z pospolitego ruszenia...* napisanym w listopadzie 1665 r.¹⁴ Odnajdujemy w nim nawiązania do przyczyn powstania zbrojnego Zaporozców. Autor pisma włożył w usta jednego ze swoich bohaterów następujące słowa:

Tak to właśnie się dzieje, jako kiedy pp. ukraiński pobrawszy futory Kozakom rejestrowym,

gdy Kozacy inakszym sposobem pomścić się nie mogli na panach swoich, aliści rozgłosili i udali przed popy swoimi i przed czernią, że „Lachy chcą nam odjąć ruską wiarę, a przymusić do swojej łaćnińskiej wiary”, że chcą zabronić Kozakom palenia gorzałek. A to dla tego uczynili taki głos Kozacy, że dobrze wiedzieli, że czernią wiarę swoją bardzo obserwowała i orzałkę bardzo lubili, która codziennym jeich jest trunkiem, i dlatego zaraz buntury powstały na Ukrainie¹⁵.

W przytoczonym fragmencie widać wyraźne podkreślenie, że Kozacy wykorzystywali czynnik religijny do realizacji partykularnych interesów. Jak można przypuszczać, świadczy to nie tylko o chęci autora, by wykazać, że podobnymi przesłankami kierował się występujący przeciwko królowi Jerzy Lubomirski¹⁶, ale także o charakterystycznym dla części szlachty przekonaniu o braku głębszego zainteresowania Zaporozców sprawami wiary, co w dużej mierze wynikało z ich chłopskiej natury.

Przywiązanie Kozaków do kwestii wyznaniowych niejednokrotnie akcentował w swojej korespondencji również Adam Kisiel. Podczas relacji z rozmów z Chmielnickim na temat ewentualnego udziału Kozaków w kampanii przeciwko Moskwie¹⁷ wojewoda kijowski przekonywał Jana Kazimierza m.in. do tego, by w dążeniu do współpracy z nimi „*Gentem et religionem* Ruską zachować jako w największym pokoju, [...] gdyż i to Chmielnicki natrącił, że dóbr wszystkich Władcytw Ruskich oddania *de facto* chce się upomnąć, idąc na tę usługę”¹⁸.

Najwyraźniej swoje poglądy na temat znaczenia spraw religijnych w toczącej się na Ukrainie wojnie zawarł Kisiel w liście do króla z 26 października 1650 r. Już na samym jego początku dowodził, że niespełnienie żądań natury religijnej może w znaczący sposób utrudnić utrzymanie istniejącego pokoju: „Tu zaś wszystkie głosy te są, że jeżeli *totaliter in praetensione religionis* nie będą

15 *Ibidem*, s. 63.

16 S. Ochmann-Staniszevska, *op. cit.*, s. 48–50.

17 F. E. Sysyn, *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*, Cambridge 1985, s. 184.

18 *Punkta umawiane przez wojewodę Kisiela z Chmielnickim, i punkta, jakie jeszcze potrzebnymi sądzi Kisiel, w Czerkasiech, 20 czerwca 1650 r.* [w:] *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego, księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna wydana staraniem i nakładem C.K. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego przez A.Z. Helcla, Kraków 1864, s. 552.*

¹⁹ *List pana Kisiele wojewody kijowskiego do króla jmsci, Kijów*, 26 octobris 1650, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu (dalej: BOss), rkps 3564, k. 249r.–249v.; *Wojewoda Kijowski Kisiel do Króla z Kijowa*, 26 października 1650 [w:] *Jakuba Michałowskiego...*, s. 583.

²⁰ *List pana Kisiele, wojewody kijowskiego...*, k. 254r.–254v.; *Wojewoda Kijowski Kisiel do Króla...*, s. 587.

²¹ Por. Ł. Częściak, *Sejm warszawski w 1649/50 roku*, Wrocław 1978, s. 39–54; J. S. Dąbrowski, *Dlaczego ratyfikowano ugodę zborowską 1649 roku?* [w:] *Inter maiestatem ac libertatem. Studia z dziejów nowożytnych dedykowane Profesorowi Kazimierzowi Przybosiowi*, J. Stoliczki, M. Ferenc, J. S. Dąbrowski (red.), Kraków 2010, s. 98–102; O. Сокирко, *Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764*, Київ 2023, s. 32–35.

²² *Instrukcja województwa lubelskiego z 11 października 1649 r.*, Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: BPAU i PAN), rkps 8324, Teki Pawińskiego (dalej: TP), nr 7, k. 24r.–24v.

²³ „Pakta z Kozakami in tantum tylko aprobować za słuszną rozumiemy, in quantum non praeiudicabunt ulli statui iuribus ecclesiae catholicae romanae et privatorum [...]”, *Instrukcja sejmiku posłom na sejm z 11 października 1649 r.* [w:] *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie...* (dalej: AGZ), t. 21: *Lauda wiszeńskie 1648–1673*, A. Prochaska (oprac.), Lwów 1911, s. 66.

²⁴ „Jeżeli przyjdzie do aprobowania traktatów z Kozakami, mają tego PP. posłowie przestrzegać, żeby salvis

uspokojeni, i jeżeli nie będą per obsides albo poprzysiężeni asekurowani, że pokój nie może być doskonały”¹⁹.

Kisiel wspominał o tym, jak Chmielnicki pod Zborowem usilnie domagał się zniesienia unii, i podkreślił, że ustępstwa na rzecz Cerkwi prawosławnej są jednym ze sposobów przywrócenia spokoju na całej Rusi: „Unia niechby zastawała; a tym kilkom dać opatrzenie, i dla wsi dwudziestu albo trzydziestu (bo wątpię aby było więcej w tych Władycत्वach, o które idzie), nie dając nam wszystkie menie tracić braci i żebrać, Ruś wszystkę uspokoić”²⁰.

Trzeba tu dodać, że wśród części szlachty istniało przekonanie o wysuwaniu przez Kozaków postulatów religijnych, o czym świadczą chociażby formułowane przez nią zastrzeżenia w kwestii ratyfikacji traktatu zborowskiego wynikające m.in. z obaw, że jego zatwierdzenie mogłoby znacząco uszczuplić swobody Kościoła katolickiego oraz jego wyznawców. Tego typu głosy pojawiają się w niektórych instrukcjach sejmikowych spisywanych przed sejmem warszawskim 1649/1650²¹. Przykładowo, szlachta lubelska radziła, aby:

Approbowanie ordynatij Zaporowskiego Wojska tak traktować, jakoby żadne conditio przeciwko Bogu i religiej niestawały i fundationibus ecclesiarum sicisticis cultui divine promenende libertatibus nostris et Reipublicae emolumento contraria nie były ani oppresionem Nobilitatis i dóbr ich ziemskich nie przynosiły²².

O zachowanie praw ecclesiae catholicae romanae apelowały instrukcje wiszeńska²³ oraz sieradzka²⁴. Sprzeciw wobec postulatu kozackiego dotyczącego przyznania miejsc w senacie metropolie kijowskiemu oraz dwóm biskupom prawosławnym²⁵ zgłaszała też szlachta powiatu grodzieńskiego:

A iż dochodzi do nas wiedzieć, że effecit ten rebelizant, aby Metropolita Kyiowski [...] miał

miejsce w senacie, ten iżby właśnie był secretorum consiliorum szpiegiem, starać się o to jch moc PP posłowie, aby jako insze punkta wolnościom przeciwne, tak i ten in volumen legum nie wchodził i powagą sejmową nie był aprobowany²⁶.

Dobrą ilustracją poglądów szlachty jest także burzliwa dyskusja na tematy wyznaniowe, do której doszło na forum sejmu konwokacyjnego 1648 r.²⁷ Szczególnie ważna z punktu widzenia omawianych zagadnień pozostaje wygłoszona wtedy mowa pisarza ziemskiego lwowskiego Piotra Oźgi, w której znalazło się m.in. odniesienie do roli duchowieństwa prawosławnego w genezie zrywu kozackiego. Wskazując na dokonywane przez Kozaków morderstwa na księżach katolickich oraz na grabieże kościołów, Oźga dowodził, że winę za te zdarzenia ponosi kler prawosławny: „a to, co zrobiło, jeżeli nie wiara, jako popi wszyscy na kazaniach tę wojnę pospółstwa zalecali, jako ich animowali przeciwko nam. Abo i z Chmielnickim koniec widzimisę, kiedy my o nim przestaniemy myśleć, toż on dopiero o nas pocznie”²⁸.

Również inne wypowiedzi szlachty dostarczają argumentów potwierdzających dostrzeżenie przez nią religijnych motywów wystąpienia Kozaków. Charakterystyczny jest pod tym względem uniwersał Stanisława Lanckorońskiego do szlachty województwa ruskiego z 19 maja 1649 r.²⁹ Kasztelan kamieniecki wzywał w nim do jak najszybszego stawienia się w obozie usytuowanym na terenie należącym do wsi Kupiel. Podkreślał przy tym, że jest to niezbędne dla „obrony Kościołów Bożych, i wiary naszej catholickiej, a także dla zatrzymania wolności i swiebod swych szlacheckich”³⁰.

Uwagę naszą zwraca także wniesiona do ksiąg grodzkich lwowskich przez niejakiego Jacka Rozniatowskiego protestacja przeciwko jego własnym poddanym. Określił on wystąpienie kozackie mianem swawoli przeciwko krwi narodu szlacheckiego i wiary świętej katolickiej

juribus Ecclesiae Romanae approbatione były”, *Artykuły instrukcji posłom namówione na sejmiku sadkowskim województwa sieradzkiego*, 21 października 1649 r. [w:] *Jakuba Michałowskiego...*, s. 513.

²⁵ *Punkta o potrzebach Wojska Zaporożskiego, do jego kr. mci pana naszego mściwego pod Zborowem 7/17 sierpnia 1649*, pkt 17 [w:] *Документи Богдана Хмельницького 1648–1657*, I. Крип’якевич, I. Бутич (oprac.), Київ 1961, s. 129.

²⁶ *Instrukcja powiatu grodzieńskiego*, Grodno, 11 października 1649 r., BPAU i PAN, rkps 360, k. 531v.

²⁷ Por. *Diariusz konwokacji warszawskiej podczas bezkrólewia od dnia 16 lipca do 1 sierpnia 1648 odprawiającej się* [w:] *Jakuba Michałowskiego...*, s. 122–124, 126–127, 138–139; A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: 1647–1656, A. Przyboś, R. Żelewski (tłum. i oprac.), Warszawa 1980, s. 90–91, 96, 98–100, 104–105; L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, t. 2, Lwów 1883, s. 195–200; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, s. 82–83.

²⁸ *Diariusz Conuokaciy Sub Interregno po śmierci Kr. J. Mci. Władysława Czwartego w Warszawie 1648 July 16 zaczętej*, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCz), rkps 378, s. 592.

²⁹ *Uniwersał S. Lanckorońskiego z 19 maja 1649 r.*, Центральний державний історичний архів України, м. Львів (dalej: CDIAUL), f. 9, op. 1, ks. 399, s. 341–343.

³⁰ *Ibidem*, s. 343.

31 *Protestacja pana Jacka Rozniatowskiego przeciwko poddanym 1649 r.*, [s.l.], CDIAUL, f. 9, op. 1, ks. 399, s. 584.

32 *Protestacja pana Krzysztofa Gruszczyńskiego Kośmidra przeciwko popowi jaśliskiemu oraz własnym poddanym 1649 r.*, [s.l.], CDIAUL, f. 9, op. 1, ks. 399, s. 90–92.

33 Por. *Od P.S. Rosciszewskiego*, Koprągród, 24 czerwca 1648 r., Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника Національної академії наук України (dalej: LNB), f. 5, nr 225/II, k. 87v.; *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.*, t. 1: 1648–1649 рр., o. Ю. Мицик (oprac.), Київ 2012, s. 67.

34 *List od jm pana podstolego litewskiego*, 20 lipca 1648 r., ВРАУ і PAN, rkps 1062, k. 27or.; BOss, rkps 3564, k. 58r.–58v.

35 *List S. Marcinkiewicza*, Strzeszyn, 6 july 1648, BCz, rkps 2580, s. 71–72; *Джерела з історії...*, s. 84.

36 „[...] kościół rozwalili, dostatki kościelne pobrali, sklepy, mogiły, w kościele skarbów szukając, trumny rozbijali i wszystek kościół wewnątrz poryli”, *List S. Marcinkiewicza...*, s. 72.

Kościół Rzymskiego³¹. Podobne sformułowania w odniesieniu do osób zaangażowanych w powstanie pojawiają się także w innej protestacji, wniesionej tym razem przez szlachetnie urodzonego pana Krzysztofa Gruszczyńskiego Kośmidra³².

Niemają wpływ na kształtowanie się w świadomości szlachty wizji powstania Chmielnickiego jako wojny religijnej miały docierające od samego początku wieści o ciemieniu kapłanów katolickich i płądowaniu ich świątyń przez Kozaków. Wobec dużej liczby zachowanych przekazów źródłowych zawierających tego typu informacje przywołajmy tu tylko kilka przykładów. Jednym z bardziej wymownych jest pismo Stanisława Rościszewskiego z 24 czerwca 1648 r.³³, w którym donosił on o złupieniu przez Zaporozców kościołów w zajęтым przez nich Tulczynie. Swoiste uzupełnienie tej wiadomości stanowi list podstolego litewskiego Krzysztofa Potockiego, który odnotował, że po opanowaniu przez Krzywonośa tulczyńskiego zamku „szlachty pięćset ścięto okrom szlachcianek i Xięży, bo wszystek convent nesterwarski tam się był zamknął ten w pień wyścinany”³⁴.

Znamienny w swej treści jest też list Samuela Marcinkiewicza z 6 lipca wspomnianego roku. Nadawca powiadał, że Kozacy umocniwszy swoją pozycję:

zadnieprskie kraje wniwecz obracają, [...] kościoły, klasztory z gruntu wywracają, w ludziach wielkie morderstwa nad zakonnikami i radziej czynili, oczy żywcem łupali, drugich za nogi wieszali, trzecich żywcem do browara wespół z żydami zapędziwszy, spalili. Jeżeli który kapłan z miast albo miasteczek, wiedząc o tym tyraństwie, przed czasem nie uszedł, sroge śmiercią umrzeć musiał³⁵.

Opisując dalej zdobycie przez wojska kozackie Homla, autor podkreślał, że znajdujący się tam kościół został przez Zaporozców doszczętnie zniszczony i obrabowany³⁶.

O podobnych wydarzeniach donoszą wiadomości z Warszawy z 22 lipca, w których mowa o tym, że „buntownicy” wyścinali winnice, kościół sprofanowali, a księży pomordowali³⁷.

W skardze szlachcianki kijowskiej Barbary Charlińskiej Tyszkiewiczowej na pińskich i kijowskich mieszczan również znajdujemy informację o wymordowaniu przez Kozaków czarnobylskich dominikanów³⁸. Jak wynika ze wspomnianego dokumentu, Tyszkiewiczowa wraz z towarzyszącymi jej zakonnikami została napadnięta przez pułk kozacki podczas podróży z Pińska do majątku w województwie kijowskim. Zaporocy:

Księżę wszystkich wywodząc z bajdaków okrutnie, tyrańsko mordowali, a potem z rusznic i muszkietów poroztrzeliwali j. p. Kontałowską z siostrą j. p. Katarzyną i z czeladzią jej do siebie wzięli, a żaobliwą j. p. Tyszkiewiczową obnażywszy ze wszystkiego z córkami i pannami j.m., żywo puścili³⁹.

Nie ulega wątpliwości, że znaczącym dowodem, który świadczył o wyznaniowym charakterze ukraińskiego konfliktu, były dla szlachty wieści o udzielaniu przez duchowieństwo prawosławne wsparcia i pomocy „rebeliantom” kozackim. Wśród dokumentów potwierdzających informacje tego rodzaju wymienić można konfesatę jednego z wywiadowców kozackich Jaremy Koncewicza, który podkreślał, że Atanazy, władca łucki, przysłał Krzywonosowi 70 hakownic, 2 armaty, 8 półbeczek prochu, a także dość ołowiu i pieniędzy, żeby zaatakować Ołykę i Dubno⁴⁰.

O zażyłym współdziałaniu Kozaków z przedstawicielami hierarchii prawosławnej zawiadamiała też sama szlachta. Przykładowo, anonimowy autor doniesienia z Litwy informował 6 września 1648 r., że Józef Tryzna, archimandryta Ławry Peczerskiej w Kijowie, „wszytką włość na kozacką ruszył i prochów dodaje temu hultajstwu”⁴¹.

37 Z Warszawy 22 july 1648, BCz, rkps 379, s. 47.

38 *Manifestum przez j. p. Barbarę Charlińską, Tyszkiewiczową o pobicie i okrutne zamordowanie ks. oo. dominikanów czarnobylskich przez szajkę Chmielnickiego o rzeczy zabranii i aż do koszuli wraz z córkami odarcie a p. Kantałowskiej z sobą uwiezienie przeciwko mieszczanom kijowskim, jako z ich namowy takowy uczynek został popełnionym zanesiony – ekstrakt 1648 d. 17 oktobra z akt grodzkich pińskich* [w:] *Документы об Освобожденной войне украинского народа 1648–1654 гг.* (dalej: DOW), A. 3. Барабой et al. (red.), Киев 1965, s. 174–176.

39 *Ibidem*, s. 176.

40 *Воссоединение Украины с Россией* (dalej: WUR). *Документы и материалы в трех томах*, П. П. Гудзенко et al. (red.), t. 2: 1648–1651 годы, Москва 1953, s. 70.

41 Z Litwy 6 septembris, BCz, rkps 2576, s. 237.

42 *List pana Sobieskiego do pana krakowskiego z obozu z pod Czołhańskiego Kamienia die ultima augusti anno 1648*, AGAD, Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR), dz. II, ks. 14, s. 143; ДОБ, s. 107.

43 Z. Lasocki, *Białobocki Jan* [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 2, W. Konopczyński (red.), Kraków 1936, s. 13–14; P. Borek, *Słowo wstępu* [w:] J. Białobocki, *Poematy rycerskie*, P. Borek (wstęp i oprac.), Kraków 2004, s. 11–14.

44 *Odmiana postanowienia sfery niestatecznej kozackiej, z wzruszeniem pokoju od miesiąca stycznia 1650, aż do września 1651 widziana i z dokończeniem wieku, nieodmiennej pamięci jaśnie oświeconego niegdy księżęcia j[ego] m[ości] Jeremia Michała Korybuta Wisnowieckiego, wojewody ruskiego, przemyńskiego, przasnyskiego, kaniowskiego etc., starosty, przez urodzonego Jana Białobockiego sekretarza króla j[ego] m[ości] wydana, w Krakowie u wdowy i dziedziców Franciszka Cezarego j[ego] k[rólewskiej] m[ości] typogr[afia] 1653* [w:] *ibidem*, s. 95–138.

45 *Ibidem*, s. 98.

46 *Pochodnia wojennej sławy jaśnie oświeconego księżęcia jego mości Jeremia Michała Korybuta na Wiśniowcu i Lubniach Wiśniowieckiego, wojewody ruskiego, h[etmana] w[wielkiego] k[oronnego], starosty kaniowskiego etc. etc. Z czterech części złożona i w roku 1648 wystawiona, przez urodzonego Jana Białobockiego j[ego] k[rólewskiej] m[ości] sekretarza, w Krakowie, w drukarni Franciszka Cezarego j[ego] k[rólewskiej] m[ości] typogr[afia] roku 1649* [w:] *ibidem*, s. 25–44.

Zalecał on, aby tego wspierającego mieszkańców Siczy duchownego jak najszybciej pozbawić życia.

Z kolei starosta krasnostawski Marek Sobieski relacjonował, że:

Pop z Dunajgroda przyprowadzony powoływa kamienieckich popów, iż po niejednokroć przez kałaurów pisali do Chmielnickiego, prosząc o ratunek, obiecując miastu poddać, nas pozabijać, dając za przyczynę, jakobyśmy my Ruś tuteczną wszytkę mieli wolę wyścinać, co w pomyśleniu naszym nie było⁴².

Odniesienia do religijnych aspektów powstania Chmielnickiego znajdujemy także w ówczesnej literaturze okolicznościowej oraz w dziełach historiografów i pamiętnikarzy. Przykładem są wierszowane utwory epickie Jana Białobockiego⁴³, który np. w *Odmianie postanowienia sfery niestatecznej kozackiej...* wydanej w Krakowie w 1653 r⁴⁴. ewidentnie nawiązał do wyznaniowych zamierzeń hetmana kozackiego. W pierwszej części dzieła znajdujemy następujący cytat:

Kościół z kilku województw wypiera,
Na wyniszczenie unijej naciera.
Ukraińskie chce swoje schizmatyki
W senacie osadzać, wygnać katoliki⁴⁵.

Przytoczony fragment to dowód przekonania poety o przyświecającej Chmielnickiemu chęci umocnienia pozycji Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej.

W innym z kolei utworze *Pochodnia wojennej sławy...*⁴⁶ Białobocki zamieścił opisy krwawych czynów Kozaków. Przedstawione sceny uwypuklają pustoszenie przez najeźdźców świątyni Kościoła katolickiego oraz mordowanie jego wyznawców. Przykładem niech będzie barwne zilustrowanie zbezczeszczenia kościoła, którego dopuściły się wojska kozackie w Pohrebyszczach:

Zastał zacny pan [Jeremi Wiśniowiecki – M.R.D.]
miasto wylupione,
Kościelne progi we krwi napojone,
A katolickich trupów gromadami
W pośrodku, przeto oblawszy się łzami,
Rzecz: „O Boże jaka krzywda Twoja,
Podobno k temu przyczyna jest moja.
I cóż ci winni? Albo Twe ołtarze?
Niech mię, o Sędzio, raczej Twój gniew karze”⁴⁷.

Wydaje się, że intencją autora było nie tylko podkreślenie kontrastu między barbarzyńskimi i bezbożnymi Kozakami a pobożnym i szlachetnym księciem Wiśniowieckim⁴⁸, ale także zwrócenie uwagi czytelnikowi szlacheckiemu na antykatolicki charakter „buntu” na Ukrainie.

Obrazy kozackich okrucieństw wobec katolików, niszczenia ich symboli religijnych oraz obiektów sakralnych pojawiają się także w wielu innych dziełach powstałych w interesującym nas przedziale czasowym. Eksponowanie przez ich autorów tego typu zachowań świadczyło o tym, że dostrzegali silny antagonizm między Zaporozcami a Kościołem katolickim, i umacniało w środowisku szlacheckim przeświadczenie o wyznaniowym obliczu powstania. Widać to m.in. w poemacie *Satyr Podgórski w roku MDCLIV zjawiony*⁴⁹, którego autor ilustrujący postępowanie Kozaków w początkach ich zrywu akcentował, że:

Burzą kościoły, klasztory plądrują,
Dwory, wsi, zamki, miasta, palą, psują,
Ludzie zakonne, kapłany ścinają,
Okrutni panów swoich zabijają⁵⁰.

O uśmiercaniu przez Kozaków kapłanów i dewastacji świątyń czytamy też u Jana Karola Dachnowskiego w wierszu *Trąba na rozpruszonych do obozu przeciw Kozakom*:

47 *Ibidem*, s. 28.

48 P. Borek, *Kozaczyzna w historycznej epice wierszowanej połowy XVII w.* [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur (red.), Warszawa–Opole 2008, s. 469.

49 *Satyr Podgórski w roku MDCLIV zjawiony, w którym jako w zwierciadle wieku teraźniejszego sprawy, wojen zaś dzisiejszych wnętrzne i zwierzchnie przyczyny obaczyć możesz*, LNB, f. 5, nr 680/I, k. 1r.–63r.

50 *Ibidem*, k. 16r.

51 J. K. Dachnowski, *Trąba na rozpruszonych do obozu przeciw Kozakom* [w:] *Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649*, P. Borek (oprac.), Kraków 2005, s. 68–69.

52 „Już duchowieństwo, kapłany wielebne / Zabija, znosi przez śmierci hańbne, / Już puste stoją, mając krwie na poły, / Z trupem kościoły”, *Perspektywa krótka po żalostnej kłęsce rozproszenia wojskowego za Konstantynowem* [w:] *Arma Cosacica...*, s. 92.

53 *Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry, przez lat dwanaście za panowania najjaśniejszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się. Na cztery podzielona księgi ojczystą muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego*, Kalisz 1681, cz. 1, s. 8, 14, 99; cz. 2, s. 22.

54 *Pieśń o kozackiej wojnie anno 1648, która trwała od roku wżwyż mianowane go do terazniejszego 1659 trwa; ta pociągnęła Tatarów, Moskwę, Szwedów, Węgrów co podobno narobiła kawaleria sive ordo equestris niżej opisany*, LNB, f. 5, nr 198/II, s. 325–327.

Zgwałcił Rusin kościoły, o śmiałość przekłętą,
Pomordował kapłany, zdeptał sakramenta!
Fortece, grody, dwory szlacheckie posiadła
Zapalczywość piekielna przez Kozaki zjadła.
Krew laską rozlewali, połamawszy szranki
Wstydu, bezbożny naród, gwałcili szlachcianki,
Bez braku zabijali w pień Lachowe plemię,
Niewinną krwią, niestety, oblewali ziemię.
Rzezali zakonniki i Bogu oddane
Panny plugastwem ruskim, przebóg pomazane!
Poświęcanych Żydówkom za mężę dawali,
A w łożnicy, bezbożne, stadła zabijali.
Niemowlątka niewinne i roszejsze dziatki
Mordowali pospołu z ojcami i matki⁵¹.

Podobne treści odnajdujemy także u Szymona Starowolskiego w *Perspektywie krótkiej po żalostnej kłęsce...*⁵², a także u Samuela Twardowskiego w *Wojnie domowej...*⁵³ Najpełniej jednak omawiane zjawisko ukazał bezimienny autor *Pieśni o kozackiej wojnie anno 1648...*⁵⁴ Ten nadzwyczaj plastyczny, pełen emocji opis warto przywołać w większym fragmencie:

Lecz co się kościoła tycze,
Obrazy Panny Najświętszej
Na despekt Matki Najwyższej
Tłuszczą, sadłem smarowali,
Psom szpetnym lizać dawali.
Na Ciało Chrystusowe,
Które dla nas ciałem stało,
Na wżgardę strasznie deptali,
W błoto na hańbę rzucali,
Poniżając chrześcijaństwo
Więcej niż jakie pogaństwo,
Zaś ołtarze chrześcijańskie,
Także i figury Pańskie,
Nie dosiąwszy, postrzelali,
Gdzie krew płynącą widali,

Krzyże, monstrancie złote,
Siekli na większą niecnotę,
Rozcinając siekierami,
Dzielili się Kawalcami,
A dla większego naśmienia,
Wzgardy Pańskiego imienia,
Smrodne członki podcierali
Ornatami, gdy dostali.
W ornaty się ubierając
A z kielichów wypijając
Za zdrowie Lackiego Boga.
Ach straszna i wielka trwoga!
W ornaty poubierani
Po kościele tańcowali,
Brojąc niezmierne niecnoty
Z swej odszczepieńskiej ochoty,
Trupy z grobów dobywali,
Wzgórę nogami wieszali,
A chrześcijany z Żydami
W studniach topili miejscami.
Co chrześcijan wyścinano,
Nigdy nie porachowano
A jak wielki okrucieństwa
Chrześcijan różne męczeństwa!
Bo księży w mazi smażyli.
Z drugich wyciągali żyły,
Pasy darli z katolików,
Z szlachty ich na okrutników
Strojąc niezmierne błazeńswa,
Zadawali okrucieństwa⁵⁵.

Niezmiernie istotne dla naszych rozważań są także słowa zawarte w *Żalosej postaci Korony Polskiej* Walentego Odymskiego. Znajdujemy w nich wytłumaczenie dla ukazanego wyżej postępowania Kozaków, które wynikało z ich odstępstwa od wyznania katolickiego⁵⁶.

Białobocki nie był jedynym autorem przeświadczo-
nym, że hetman kozacki chce m.in. doprowadzić do

55 *Ibidem*, s. 326–327; P. Borek, *Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie*, Kraków 2005, s. 39–40.

56 „Kościoły łupiąc z odszczepieńskiej złości, / Meczając, mordując, kapłany niewinne, / I zakonniki bez wszelkiej liitości”, W. Odymski, *Żalosa postać korony polskiej [w:] Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII w.*, S. Przyłęcki (wyd.), Lwów 1842, s. 319.

57 *Sielanki Józefa Bartłomieja i Szymona Zimorowiczów*, K. J. Turowski, (wyd.), Przemysł 1857, s. 81.

58 *Szlachcic do szlachcica o wojnie kozackiej w roku tysięcznym sześćsetnym czterdziestym ósmym i dziewiątym* [s.l.] [s.a.] [w:] *Arma Cosacica...*, s. 110.

59 J. W. Rudawski, *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, t. 1, W. Spasowicz (tłum. i oprac.), Sankt-Petersburg–Mohylew 1855, s. 12.

likwidacji postanowień unii brzeskiej. Podobne głosy dostrzegamy także u innych autorów, wyraźnie wskazujących na wyznaniowe pobudki kozackiego wystąpienia. Jednym z nich był bezsprzecznie Józef Bartłomiej Zimorowic, który w sielance *Kozaczyzna* stwierdził:

Więc o wiarę wojują, cóż będzie po wierze,
Kiedy się pokolenia ruskiego przebierze?
Pewnie wróblom, nie ludziom, wschodnia cer-
kiew święta
Przyda się, kiedy wierni wyginą do szczęta⁵⁷.

Również anonimowy autor wiersza *Szlachcic do szlachcica o wojnie kozackiej...* wskazując na przyczyny podniesienia przez Kozaków oręża przeciw Rzeczypospolitej, wymienił prześladowania religii greckiej⁵⁸. Przywołajmy w tym miejscu także Jana Wawrzyńca Rudawskiego, który w opisie początków kozackiego wystąpienia zwrócił uwagę na to, że mieszkańcy całej Rusi nazywali hetmana kozackiego restauratorem religii⁵⁹, co niewątpliwie sugerowało, że kwestia uspokojenia religii greckiej zajmowała czołową pozycję w określonych przez Chmielnickiego celach powstania. Co więcej, u Rudawskiego znajdujemy również wzmianki o postulatach wyznaniowych wysuwanych przez Kozaków. Na kartach Historii Polski od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego nie brak nawiązań do przypadków nienawiści powstańców do duchowieństwa katolickiego. Przywołajmy tu chociażby bardzo sugestywny opis zniszczenia Połomnego:

Wdarło się do niego 60 000 chłopstwa, bez rodu, bez nazwiska, motłoch z brudu żołdactwa złożony, do okrucieństwa i wszetecznych chuci pochopny. Nie przepuszczano ani wiekowi, ani godności [...], odważono się podnieść rękę na ołtarze i sług Bożych, a kosztowności klasztoru i relikwiarze, skrzynie w złoto i kamienie oprawne dostały się w ręce oprawców.

Obnażano, biczowano, a potem duszono mni-
chów, gwałcono czystość mniszek, na stajnie
obracano miejsca, na których codziennie mocą
sakramentu ofiarowano krew Boga-człowieka,
a konie pożywały owies w przenaświętym
Przybytku, z arki przymierza, kędy chowała się
manna niebieska⁶⁰.

Niezmiernie ciekawy pogląd na temat religijnych
aspektów powstania kozackiego wyraził Wespazjan
Kochowski. Wkładając w usta Kazimierza Lwa Sapie-
hy słowa: „nie na obławę niedźwiedziego łowu, ani na
Pawłuka rodzącą się rebelią idziemy; ale za wiarę świętą
za domy i fortuny nasze nieść trzeba na szanice życie
nasze”⁶¹, ewidentnie wskazywał, że „bunt” kozacki niesie
za sobą poważne zagrożenie dla wiary katolickiej.

Nawiązania do interesujących nas kwestii odnajduje-
my także w anonimowym *Opisaniu wojny kozackiej*...⁶²
Już w początkowych partiach tekstu autor zaakcentował
to, że Chmielnicki posługiwał się argumentami religij-
nymi w celu wywołania zbrojnego powstania przeciw-
ko Rzeczypospolitej. W przytoczonej w utworze mowie
do Zaporozców hetman kozacki podkreśla, że „Lachy
zmówili się, aby z wiarą nas wykorzenić”⁶³. Przywódca
powstania jawi się tu jako gorliwy wyznawca prawosła-
wia, a co więcej – jako obrońca duchowej strony egzy-
stencji społeczności kozackiej.

Antykatolicką postawę żołnierzy Chmielnickiego uwy-
pukłali także autorzy staropolskich pamiętników, przede
wszystkim Filip Kazimierz Obuchowicz oraz Mikołaj
Jemiołowski. Zgodnie wskazywali oni na mordowanie
przez powstańców kapłanów oraz na dewastowanie przez
nich miejsc świętych⁶⁴.

Przestawienie zapatrywań szlachty na potencjalny reli-
gijny wydzźwięk powstania Chmielnickiego nie może po-
mijać pojawiających się w tym środowisku opinii negują-
cych znaczenie czynników wyznaniowych w działalności
Zaporozców. Najtrafniejszym przykładem tego punktu

⁶⁰ *Ibidem*, s. 39.

⁶¹ W. Kochowski, *Historia panowa-
nia Jana Kazimierza*, t. 1, E. Raczyński
(wyd.), Poznań 1859, s. 66.

⁶² *Opisanie wojny kozackiej, to jest
buntów Chmielnickiego z namieniem
różnych wojen z postronnymi monarcha-
mi jak podczas tak z okazji tych buntów
pochodzących*, LNB, f. 5, nr 2098/II,
s. 22–78.

⁶³ *Ibidem*, s. 25v.

⁶⁴ „Kościoły po pogańsku profa-
nował [Chmielnicki – M.R.D.], łupił,
niektóre palić kazał, księżą tyrańsko
zabijał”, M. Jemiołowski, *op. cit.*, s. 48;
„[...] kościoły złupione, ołtarze i sa-
krament Najświętszej Krwie Pańskiej
bestyjalsko sprofanowane. [...] Kapłani
u ołtarzów zabijani”, *Pamiętniki Filipa,
Michała i Teodora Obuchowiczów
(1630–1707)*, A. Rachuba (red.), H. Lu-
lewicz, A. Rachuba (oprac.), Warszawa
2003, s. 229.

65 *List jm pana Janusza Radziwiłła, starosty żmudzkiego, hetmana polnego Wiel. X. Litew., do jmci pana wojewody poznańskiego, Zabłudów, 16 sierpnia 1648 r., BPAU i PAN, rkps 367, k. 96r.*

66 J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata, ile pamięć moja mogła znosić i wiedzieć, o czym z czytania jako i z widzenia na piśmie po sobie w krótkce (po krótkce) i na potomne czasy potomkom moim zostawuję; chcącemu wiedzieć z czytania tych księzek w posiedzeniu przy dobrej myśli dla zabawy, pod rokiem od narodzenia Syna Bożego w Trójcy Jedyne, Twórcę wsze-go (wszystkiego), Pana Wiekuistego 1620, K. W. Wójcicki (wyd.), t. 1–2, Warszawa 1853, *passim*.*

widzenia niech będzie wypowiedź Janusza Radziwiłła na temat przyczyn wybuchu powstania kozackiego, zawarta w jego liście do wojewody poznańskiego Krzysztofa Opalińskiego z 16 sierpnia 1648 r. Hetman podkreślał w niej: „Wiemy to dobrze, że Chmielnickiemu i innym nie z nabożeństwa, ale ex licentiae cupidyna ta rebellia poszła”⁶⁵. Również Joachim Jerlicz zdecydowanie kwestionował wyznaniowy charakter zrywu kozackiego. Jego zdaniem Kozakami kierowały przede wszystkim niskie pobudki, takie jak żądza krwi, niszczenia lub choćby pragnienie posiadania bogactw i władzy. Przytoczywszy liczne przykłady zbrodni, których dopuszczali się wojska kozackie na wyznawcach zarówno katolicyzmu, jak i prawosławia, wskazywał wręcz na indyferentyzm religijny Zaporozców⁶⁶.

Prezentowane w niniejszym artykule fragmenty tekstów źródłowych niewątpliwie dowodzą, że wśród szlachty Rzeczypospolitej istniało przekonanie o wyznaniowych akcentach zrywu kozackiego. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że opierało się ono głównie na docierających do szlachty wieściach o ciemieniu kapłanów katolickich i płądrowaniu świątyń przez Kozaków oraz o udzielanej Zaporozcom pomocy ze strony duchowieństwa prawosławnego. Zauważana tendencja Kozaków do wysuwania postulatów religijnych sama w sobie pozbawiona była zdaniem przedstawicieli szlachty głębszej motywacji wyznaniowej, a służyła przede wszystkim realizacji partykularnych interesów Zaporozców.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Radziwiłłów, dz. II, ks. 14.

Zbiór Branickich z Suchej, nr 30/43.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

rkps 378, 379, 2576, 2580.

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

rkps 360, 367, 1062.

Teki Pawińskiego, rkps 8324.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

rkps 3564.

Centralny Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy m. Lwiv

f. 9, op. 1, ks. 399.

Lwiwska Nacionalna Naukowa Biblioteka Ukrainy Imeni W. Stefanyka Nacionalnoji Akademiji Nauk Ukrainy, Lwiv

f. 5, nr 198/II, nr 225/II, nr 680/I, nr 2098/II.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. 21: *Lauda wiszeńskie 1648–1673*, A. Prochaska (wyd.), Lwów 1911.

Akty, odnosiaszczijesia k istorii Južnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyye Archieograficzeskoju, t. 3: 1638–1657, Sanktpietierburg 1861.

Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649, P. Borek (oprac.), Kraków 2005.

Białobocki J., *Poematy rycerskie*, P. Borek (wstęp i oprac.), Kraków 2004.

Dokumenty Bohdana Chmielnicko 1648–1657, I. Krypiakewycz, I. Butycz (oprac.), Kyjiw 1961.

Dokumenty ob Oswoboditielnoj wojnie ukrajskogo naroda 1648–1654 gg., A. Z. Baraboj et al. (red.), Kijew 1965.

Džerela z istoriji Nacionalno-wyzwolnoji wijny ukrajskogo narodu 1648–1658 rr., t 1: 1648–1649 rr., o. J. Mycyk (oprac.), Kyjiw 2012.

Jakuba Michalowskiego, wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego, księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością

- Ludwika hr. Morsztyna wydana staraniem i nakładem C.K. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego przez A.Z. Helcla, Kraków 1864.
- Jemiołowski M., *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, J. Dziegielewski (oprac.), Warszawa 2000.
- Jerlicz J., *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata, ile pamięć moja mogła znosić i wiedzieć, o czym z czytania jako i z widzenia na piśmie po sobie w krótcie (po krótcie) i na potomne czasy potomkom moim zostawuję; chcącemu wiedzieć z czytania tych książek w posiedzeniu przy dobrej myśli dla zabawy, pod rokiem od narodzenia Syna Bożego w Trójcy Jedynej, Twórcę wszego (wszystkiego), Pana Wiekuistego 1620*, K. W. Wójcicki (wyd.), t. 1–2, Warszawa 1853.
- Kochowski W., *Historia panowania Jana Kazimierza*, t. 1, E. Raczyński (wyd.), Poznań 1859.
- Litopis Samowydca, J. I. Dzyra (wyd.), Kyjiw 1971.
- Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, A. Rachuba (red.), H. Lulewicz, A. Rachuba (oprac.), Warszawa 2003.
- Pamiętniki o Konięcpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII w.*, S. Przyłęcki (wyd.), Lwów 1842.
- Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka–eksortancje–projekty–memoriały*, t. 1: 1648–1660; t. 3: 1665–1668, S. Ochmann-Staniszevska (oprac.), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989; Wrocław–Warszawa 1991.
- Radziwiłł A. S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: 1647–1656, A. Przyboś, R. Żelewski (tłum. i oprac.), Warszawa 1980.
- Rudawski J. W., *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, t. 1, W. Spasowicz (tłum. i oprac.), Sankt-Petersburg–Mohylew 1855.
- Sielanki Józefa Bartłomieja i Szymona Zimorowiczów*, K. J. Turowski (wyd.), Przemyśl 1857.
- Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry, przez lat dwanaście za panowania najjasniejszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się. Na cztery podzielona księgi ojczystą muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego*, Kalisz 1681.
- Wossojedinienije Ukrainy s Rossijej. Dokumenty i materiały w triech tomach*, P. P. Gudzenko et al (red.), t. 2: 1648–1651 gody, Moskwa 1953.

OPRACOWANIA I ARTYKUŁY NAUKOWE

- Borek P., *Kozaczyzna w historycznej epice wierszowanej połowy XVII w.* [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur (red.), Warszawa–Opole 2008, s. 235–250.

- Borek P., *Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie*, Kraków 2005.
- Borek P., *Słowo wstępu* [w:] J. Białoocki, *Poematy rycerskie*, P. Borek (wstęp i oprac.), Kraków 2004.
- Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N., *Spółczesność-religia-kultura* [w:] *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko (red.), Lublin 2000, s. 111–151.
- Częściak Ł., *Sejm warszawski w 1649/50 roku*, Wrocław 1978.
- Dąbrowski J. S., *Dlaczego ratyfikowano ugodę zborowską 1649 roku?* [w:] *Inter maiestatem ac libertatem. Studia z dziejów nowożytnych dedykowane Profesorowi Kazimierzowi Przybosiowi*, J. Stoliccki, M. Ferenc, J. S. Dąbrowski (red.), Kraków 2010, s. 87–120.
- Hrycak J., *Ukraina. Wyrwać się z przeszłości*, J. Majewska-Grabowska, K. Kotyńska (tłum.), Kraków 2023.
- Kubala L., *Jerzy Ossoliński*, t. 2, Lwów 1883.
- Lasocki Z., *Białoocki Jan* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, W. Konepczyński (red.), Kraków 1936.
- Mironowicz A., *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997.
- Ochmann-Staniszevska S., *Powstanie Chmielnickiego w świetle polskiej publicystyki okresu panowania Jana Kazimierza Wazy* [w:] *Epoka „Ogniem i mieczem we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów*, M. Nagielski (red.), Warszawa 2000.
- Plochij S., *Papstwo i Ukraina. Politika rymoskiej kurii na ukraińskich ziemiach w XVI-XVII wv.*, Kijew 1989.
- Plochij S., *Naływajkowa wira: kozactwo ta religija w rann'omodernij Ukraini*, Kijiw 2006.
- Plochy S., *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, New York 2001.
- Sokyrko O., *Kozac'kyj Mars. Derżawa ta wijs'ko Kozac'koho Het'manatu w dobu Militaranoi rewoluciji, 1648–1764*, Kijiw 2023.
- Starzenko N., *Ukraińskie światy Rzeczypospolitej*, T. Hodana, K. Kotyńska (tłum.), Kraków 2024.
- Sysyn F. E., *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*, Cambridge 1985.
- Szajnocha K., *Dwa lata dziejów naszych. 1646–1648. Opowiadanie i źródła*, t. 2: *Polska w r. 1648*, Lwów 1869.
-

